

EIGENDOMSVERHOUDINGEN
IN DE BELGISCHE EN VLAAMSE LANDBOUW
TIJDENS DE 18DE EN DE 19DE EEUW¹

DOOR

ERIC VANHAUTE

Universiteit Gent

'There are too many tenant-farmers, and too few peasant-proprietors, the leases are excessively short, and the rents excessively high.' Dit schrijft de gerenommeerde liberale econoom en plattelandsocioloog Emile De Laveleye op de vooravond van de eind 19de-eeuwse landbouwcrisis in een uitvoerig rapport over het Vlaamse en Belgische landbouwbedrijf.² De verhandeling is één lang pleidooi voor het agrarisch kleinbedrijf, dat volgens de auteur zowel op economische (grondproductiviteit, voedselbevoorrading), sociale (rem tegen verarming) als morele gronden (bevordert orde en stabiliteit) superieur is aan *la grande culture*. De rol van de familiale exploitatie als dam tegen het 'moderne' pauperisme wordt sterk benadrukt,³ voor zover de verdiensten niet in een te hoge mate worden afgeroomd door een toename van het aandeel en de prijs van het pachtland. Micro-onderzoek kan de laatste stelling alleen maar bevestigen. Een eigenerfd huisgezin, woonachtig in de Turnhoutse Kempen, dient in de 18de en 19de eeuw voor

1. Met dank aan J. Hannes en P. Van den Eeckhout voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze bijdrage.

2. E. DE LAVELEYE, "The land system of Belgium and Holland", in J.W. PROBYN (ed.), *Systems of land tenure in various countries*, London-Paris-New York, 1881, p. 468.

3. Veelbetekenend is de vergelijking die de auteur maakt tussen Vlaanderen ('(...) yet having nearly all of them a little plot of land to work, they are at any rate kept from starving') en Engeland ('(...) and, supposing there were 200,000 small farmers more than there are now, might there not be 500,000 fewer paupers less to be supported?'). *Ibid.*, pp. 477, 479.

zijn zelfvoorziening een derde minder land te verbouwen dan zijn pachtende buur. In het Mechelse en het 18de-eeuwse Kortrijkse omme-land loopt dit verschil wegens hogere pacht prijzen op tot 50% à 70%. In 1780 zou een pachtende boer in het Wase Kruikeke zelfs anderhalve keer zoveel land dienen te bewerken.⁴

De studie naar de eigendomsverhoudingen is bijgevolg niet alleen onontbeerlijk voor de omschrijving en de verklaring van het agrarisch bedrijf, de agrarische conjunctuur en het agrarisch inkomen. Ze maakt het ook mogelijk in een bredere optiek verbanden te leggen met processen van verrijking of verarming.⁵ Alleen zo krijgen structuren van onroerende eigendom en van pacht hun relevantie binnen het brede kader van arbeid en inkomen. Zoals ook door De Laveleye werd aangegeven, kruisen hier processen zoals proletarisering, polarisatie, surplusextractie en reallocatie elkaar.

Dit alles maakt het des te verwonderlijker dat systematisch onderzoek in de nationale (en internationale!) historiografie naar verschuivingen in de bezitsverhoudingen in de landbouw nog steeds op zich laat wachten. Deze bijdrage wil dan ook maar een bescheiden stap in deze richting zijn. De aandacht gaat naar een toetsing van de betrouwbaarheid en vergelijkbaarheid van het beschikbare bronnenmateriaal. Voorts staat een algemene schets voor ogen van processen van eigendomsverlies in de Vlaamse en Belgische landbouw tijdens de 18de en 19de eeuw. Doordat bij deze vraagstelling de landbouwexploitatie centraal staat gaat deze bijdrage niet in op de bezitsstructuur, maar wel op de *bedrijfsstructuur*. De eerste invalshoek spitst zich toe op de eigendomsverdeling als zodanig, zonder de vraag te stellen naar het gebruik van de onroerende goederen. De bedrijfsstructuur geeft daarentegen maar uitsluitsel over dit laatste. Ze maakt geen volledig overzicht mogelijk van de verhoudingen tussen de bezitters. Anders gesteld, op de eerste wijze kan de bezitsloosheid (proletarisering) en op de tweede wijze het

4. E. VANHAUTE, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*, Brussel, VUBPress, 1992, p. 223; C. VANDENBROEKE, "Evolutie van de land- en bedrijfspacht in de streek van Kortrijk van de late 16de tot het begin van de 19de eeuw", *De Leiegouw*, 1985, 1, p. 54; L. DEKEZEL, "Grondbezit in Vlaanderen 1750-1850. Bijdrage tot de discussie over de sociaal-economische ontwikkeling op het Vlaamse platteland", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1988, 1, p. 63.

5. Zie als voorbeeld de discussie over het 18de-eeuwse Vlaanderen, naar voren gebracht door L. DEKEZEL, *art. cit.*

aandeel van de huur of de pacht worden vastgesteld.⁶ De eigendomsverhoudingen binnen het landbouwbedrijf worden op tweeërlei wijze benaderd: via het aandeel van het pachtland in zijn globaliteit, en via de bezitsverhoudingen binnen de agrarische exploitaties. Onmisbaar voor dit onderzoek zijn de bronnen die in de tijd vergelijkbare kwantitatieve gegevens bevatten en die het mogelijk maken een uitspraak te doen over de gehele (rurale) bevolking. Zoals drie decennia geleden al door Slicher van Bath in zijn overzichtswerk werd geponereerd, heeft het geen zin de eigenlijke 'boereneigendom' afzonderlijk te onderzoeken.⁷ De geraadpleegde bronnen zijn verantwoordelijk voor de opbouw van deze bijdrage. In het eerste deel buigen we ons over de gegevens uit de eerste algemene Belgische landbouwtelling van 1846. Op basis van informatie uit micro-onderzoek op dorpschaal schetsen we een eerste, nog fragmentarisch beeld van de verschuivingen in de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw. Ten slotte worden in deel drie de landbouwstatistieken van 1846 en 1895 vergeleken, wat ons inlicht over de ontwikkelingen tijdens de tweede helft van de eeuw. In een besluit willen we een aanzet geven tot een breed *geïntegreerd* verklaringsmodel dat is ingebed in de rurale inkomens- en overlevingsstructuur. Vanwege hun uitdagend karakter vertrekken we van de stellingen

6. Voor de eerste invalshoek is de onderzoeker aangewezen op kadastrale bronnen. Door de versnipperde opstelling en bewaring is (vooralsnog) geen algemeen onderzoek naar de eigendomsstructuur mogelijk, en dit in tegenstelling tot de bedrijfsstructuur. Enkele studies op basis van gemeentelijke kadastrale bronnen (18de en 19de eeuw) zijn: L. DEKEZEL, *art. cit.*, pp. 61-102, P. SERVAIS, "Les structures agraires du Limbourg et des pays d'Outre-Meuse du XVIIe au XIXe siècle", *Annales E.S.C.*, 1982, 2, pp. 303-319; Id., "Industries rurales et structures agraires: le cas de l'Entre-Vesdre-et-Meuse au XVIIIe et XIXe siècles", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1982, 2-3, pp. 179-206; J. BLOMME, "Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas, 18de eeuw", *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1984, pp. 119-243; M. GOOSSENS, "Een negentiende-eeuws heidedorp in transitie, Kalmthout 1835-1910. De mutatie van de bezitsstructuur", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1986, 1-2, pp. 9-48; E. Vanhaute, *op. cit.*, pp. 181-215; Id., "De mutatie van de bezitsstructuur in Kalmthout en in Meerle, 1834-1910", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1988, 3-4, pp. 173-180.

7. Deze ontleiding verliest grote bevolkingsgroepen uit het oog, wat Slicher van Bath doet besluiten: 'Tenslotte, de kennis van de verdeling van het grondbezit draagt weinig bij tot een inzicht in de plattelandsbeschaving (...)'. B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht-Antwerpen, 1960, p. 341.

die omstreeks de eeuwwisseling door de socialistische voorman Emile Vandervelde onder de noemer *la décadence de la propriété paysanne* naar voren werden gebracht.⁸ Het proces van eigendomsverlies, dat onverminderd doorgaat tijdens de tweede helft van de 19de eeuw, is volgens Vandervelde door het wegvallen van de traditionele weerstanden tegen proletarisering en door de substantiële veranderingen in de inkomensstructuur, ingebed in de uitbouw van de kapitalistische produktiewijze.

1. EIGENDOMSVERHOUDINGEN IN HET MIDDEN VAN DE 19DE EEUW

De eerste – en inzake gegevens op gemeentelijk niveau bovendien de meest informatieve – algemene landbouwtelling van 31 oktober 1846 biedt een indringende kijk op de eigendomsverhoudingen in het midden-19de-eeuwse landbouwbedrijf.⁹ Zoals gesteld onderscheiden we twee invalshoeken. Vooreerst gaan we na welk deel van de produktieve oppervlakte in eigendom dan wel in pacht wordt bewerkt. Twee criteria definiëren het begrip produktieve oppervlakte. De brede omschrijving houdt rekening met alle gronden, bos en woeste landen (heide) inclusief, die, hoe minimaal ook, opbrengsten kunnen voortbrengen. Alleen de ‘ongebruikte’ oppervlakte, ingenomen door waterlopen, waters, wegen, verharde gronden, verloren hoeken en kanten e.d., wordt niet in *les biens exploités* opgenomen.¹⁰ Wanneer alleen maar het eigenlijke cultuurland (akker- en weiland) wordt geïnventariseerd, spreken we van een enge invulling van het begrip ‘produktieve oppervlakte’. Doordat deze laatste omschrijving geen rekening houdt met bossen en onbebouwde gronden, slechts uitzonderlijk verpacht, biedt ze een meer betrouwbare kijk op de verhouding tussen eigendom en pacht

8. Het uitvoerigst uitgewerkt in E. VANDERVELDE, *La propriété foncière en Belgique*, Paris, 1900, vooral pp. 265-323.

9. Het uitzonderlijk informatieve karakter van de Belgische landbouwtellingen wordt ook door buitenlandse onderzoekers erkend, cfr. F. DOVRING, *Land and labor in Europe 1900-1950. A comparative survey of recent agrarian history*, Den Haag, 1956, p. 148.

10. In 1846 en 1895 bedraagt het verschil tussen belastbare en geëxploiteerde oppervlakte in België respectievelijk 8% en 7%.

in het particulier agrarisch bedrijf.¹¹ Dit onderscheid vinden we alleen vanaf het niveau van de arrondissementen; de gemeentelijke gegevens zijn gebaseerd op de totale oppervlakte in gebruik. Ter definiëring van de geëxploiteerde of produktieve oppervlakte gingen de telagenten in 1846 uit van het criterium van de bedrijfszetel. Het gemeentelijk telresultaat geeft alle, door ingezetenen beheerde gronden aan, zowel binnen als buiten de gemeentegrenzen gelegen. Vanaf de telling van 1866 werd het kadaster als basis genomen, wat betekent dat de optelling per dorp of stad de totale bedrijfsoppervlakte binnen de gemeentegrenzen weergeeft, zonder rekening te houden met de verblijfplaats van de bewerker van de gronden.

De tweede invalshoek zoekt in op de bedrijfsstructuur. Voor elke landbouwexploitatie wordt nagegaan of ze geheel, voor meer dan de helft, voor minder dan de helft of helemaal niet wordt gepacht. Er wordt rekening gehouden met de totale produktieve oppervlakte onder het beheer van het bedrijf, ongeacht de ligging.¹² Belangrijk is dat

11. Door de focus ten volle op de privé bedrijfsvoerder te richten (bossen en onbebouwde gronden zijn vaak in handen van institutionele eigenaars (gemeenten) of van stedelingen) wordt een niet-vertormde vergelijking mogelijk tussen regio's met veel en regio's met weinig onbebouwde gronden.

12. De criteria voor het vaststellen van de bedrijfsstructuur en van de totale produktieve oppervlakte zijn in 1846 (en 1856) identiek (uitgaande van de bedrijfszetel). Vanaf 1866 dient het gezinshoofd met een landbouwincome uit gronden buiten de woonplaats, een tweede formulier in te vullen. Voor de bepaling van de eigendomsverhoudingen binnen de bedrijven worden alle telkaarten (en dus de totale produktieve oppervlakte) per exploitatie-eenheid opgeteld. De totale gebruikte oppervlakte binnen de gemeentegrenzen kon worden vastgesteld op basis van de eerste tel fiches van de ingezetenen en van de vanuit de buurdorpen toegestuurde fiches van het tweede type. Deze werkwijze is verantwoordelijk voor belangrijke fouten in de tellingen van 1866 en 1880. Doordat de fiches van het tweede type (gronden buiten de gemeente) vaak als autonome bedrijven werden beschouwd is het aantal exploitaties in deze tellingen sterk overschat (en de eigendomsverhouding bijgevolg vertormd). Daarom kan maar een betrouwbare vergelijking worden gemaakt tussen de tellingen van 1846 en 1895 (*Agriculture. Recensement Général de 1895. Partie Analytique*, pp. 465-467 (noot) en pp. 522-532). Het boekdeel van 1856 geeft geen inlichtingen op gemeentelijk niveau en de resultaten voor 1910 werden tijdens de Eerste Wereldoorlog vernietigd. Deze vaststelling plaatst vraagtekens achter de stelling van J. Craeybeckx (o.a. in "De aanloop tot de depressie van de late 19de eeuw en de pogingen tot herstel vóór 1914", in A. VERHULST en G. BUBLLOT (o.l.v.), *De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden*, Brussel, 1980, p. 46) dat het aantal submarginale bedrijven in de tweede helft van de 19de eeuw is afgenomen, aangezien hij steunt op de tellingen van 1866 en 1895.

eenieder die ook maar een klein stukje grond bewerkte een telformulier diende in te vullen.¹³ Met bedrijven geven we bijgevolg zowel de 'hofjes' van minder dan 50 are, als de grote eenheden van 50 ha en meer aan. In onze interpretaties wordt wel de 2 ha-grens gehanteerd om een (ruw) onderscheid te kunnen maken tussen zelfstandige bedrijven en huishoudens met landbouw als (eventueel belangrijkste) deelinkomen.¹⁴

In 1846 wordt in België 45% van de totale produktieve oppervlakte en 66% van het cultuurland als pachtland bewerkt.¹⁵ In het totaal worden 572.550 landbouwbedrijven geteld. Dit houdt in dat minimum 64% van alle huishoudens minstens gedeeltelijk afhankelijk is van een agrarisch inkomen. Maar drie op tien bedrijven hebben een oppervlakte groter dan twee ha. Bij benadering beschikt bijgevolg bijna 20% van de Belgische huishoudens over een voldoende agrarisch inkomen. Meer dan vier op tien (minstens gedeeltelijk) in de landbouw bedrijvige gezinnen bewerken minder dan een halve ha land. Van de bedrijven wordt 41% volledig gepacht. Maar één op zeven werkt volledig en één op vijf overwegend op eigenerfde gronden, in totaal niet meer dan 35%. Het is duidelijk dat in de Belgische en Vlaamse landbouw van het midden van de 19de eeuw de bedrijfsvoering in pacht dominant is. Tekenend hierbij is dat bijna een derde van alle exploitatie-eenheden keuterbedrijfjes (-0,50 ha) in volledige pacht is.

Door een splitsing van deze totalen per arrondissement krijgen we een beeld van de regionale verschillen.¹⁶

Ook E. DE LAVELEYE worstelt in zijn rapporten (bijv. *art. cit.*, pp. 450-451, 489-490) met de onbetrouwbare resultaten van de telling van 1866.

13. Dit betekent dat (ten opzichte van het aantal huishoudens) in rurale regio's verhoudingen van 90% en meer de regel zijn. De soms lage percentages voor 1846 (Oost- en West-Vlaanderen, Henegouwen) zijn waarschijnlijk mede een gevolg van het niet registreren van door dagloners of kleine pachters in onderhuur bewerkte lapjes grond. Deze werden opgeteld bij het bedrijf waartoe ze volgens de telagenten behoorden. Voor een voorbeeld zie: F. MEIRE, *Geschiedenis van volk en land van Beveren. Sociaal-economische geschiedenis van de 19de eeuw*, Beveren, 1985, p. 72 (de gemeente Doel).

14. De 2 ha-grens wordt in vele studies, al dan niet met produktiegegevens onderbouwd, als een absoluut minimum voor een zelfstandig landbouwbedrijf naar voren geschoven. Zie o.a. E. VANDERVELDE, *op. cit.*, pp. 280 e.v.; J. CRAEYBECKX, "Agrarisch bedrijf", in *(N.)A.G.N.*, 12, 1977, pp. 21-22; E. VANHAUTE, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*, pp. 222-223.

15. De belangrijkste totalen worden samengebracht in tabel 2 in bijlage.

16. Zie tabel 3 in bijlage.

Het aandeel van de bedrijven in volledige pacht schommelt van 80% in het Westvlaamse Tielt tot 10% in het Luxemburgse Neufchâteau. Van de negen districten met meer dan twee op drie bedrijven in huur, zijn er zeven in West-Vlaanderen gelegen. Een overwicht van de pachtbedrijven vinden we ook in Eeklo, Gent, Antwerpen en Mechelen. De Luxemburgse arrondissementen sluiten de rij met alle een verhouding lager dan 20%. Een rangschikking op basis van het aandeel van bedrijven overwegend in eigendom, biedt ons een spiegelbeeld. In negen arrondissementen maken bedrijven die geheel of voor meer dan de helft in eigendom worden bewerkt de meerderheid uit. Uitgezonderd Maaseik liggen alle in of aan de grens van de Belgische Ardennen. In maar twee regio's is er een overwicht van de volledige eigendom: Aarlen en Bastenaken (Bastogne). 25% of minder scoren alle Westvlaamse, drie Oostvlaamse, twee Antwerpse en twee Brabantse arrondissementen. Dezelfde districten voeren de rangschikking van het pachtland aan (meer dan driekwart van het cultuurland). In maar 6 van de 41 arrondissementen is meer dan de helft van het akker- en weiland eigendom van de bedrijfsvoerder. Alweer uitgezonderd het Kempense Maaseik, zijn alle gesitueerd in Luxemburg. Hoezeer de verhoudingen voor de totale produktieve oppervlakte het aandeel van de particuliere pacht kunnen verdoezelen, laat het voorbeeld van de eveneens in de Kempen gelegen Turnhoute regio zien. Terwijl door de aanwezigheid van uitgestrekte heidevlakten het aandeel van het pachtland voor de totale oppervlakte oploopt tot maar 30%, bedraagt dit voor het cultuurland meer dan het dubbele. Hiermee benadert Turnhout de waarden van het heel wat intensiever bebouwde Leuven, Aalst en Oudenaarde.

De verzamelde gegevens brengen enkele correlaties aan het licht.¹⁷ Een overwicht van het pachtbedrijf gaat samen met een grotere bevolkingsdruk, met een afnemend aandeel van de agrarische activiteit in de inkomensvorming, en met hogere grondprijzen. De betekenisvolste

17. Correlatiecoëfficiënten voor het teljaar 1846:

	<i>pacht cultuurland</i>	<i>landbouwbedrijven</i>	
		<i>volledig in huur</i>	<i>volledig en +½ in bezit</i>
- bevolkingsdichtheid 1831	+0.61	+0.56	-0.72
- huishoudens met bedrijf + 2 ha	-0.79	-0.60	+0.77
- prijzen pacht	+0.51	+0.28	-0.56
- prijzen verkoop	+0.53	+0.23	-0.57

relatie kan gelegd worden met de aanwezigheid van het zelfstandig landbouwbedrijf. Verhoudingen hoger dan één op drie huishoudens komen maar voor in de Ardennen ten zuiden, en in de Kempen ten noorden van de taalgrens. Samen met Oost- en West-Vlaanderen scoren de meest geïndustrialiseerde en geïurbaniseerde regio's het laagst (Luik, Charleroi, Brussel, Antwerpen). Een inkrimpend aandeel van het zelfstandig bedrijf gaat samen met een grotere bevolkingsdruk (-0.76) en met hogere pacht- en verkoopprijzen (respectievelijk -0.80 en -0.82). Deze partiële gegevens wijzen erop dat de bevolkingsdruk, de grondprijzen of de bodemvruchtbaarheid niet als onafhankelijke variabelen ingevoerd kunnen worden. In een verklaringsmodel dat refereert aan de eigendomsverhoudingen dient het verband met de landbouwverdienste en met rurale inkomensprocessen ingebouwd te worden.

De minst veralgemenende en tevens meest arbeidsintensieve benadering gaat uit van de kleinste teleenheid in de gepubliceerde statistieken, met name de gemeentelijke optelling. Voor alle gemeenten van de Vlaamse arrondissementen en van Brussel, 1106 in totaal, brachten we inlichtingen samen over het aantal huishoudens, de bedrijfsstructuur en het pachtland (de totale produktieve oppervlakte). Tabel 4 van de bijlage brengt de resultaten samen van een aantal bewerkingen per arrondissement. Enkele kaarten visualiseren de gemeentelijke verhoudingen.¹⁸

Het aandeel van de huishoudens met een zelfstandig landbouwbedrijf noteert minimale waarden in Binnen-Vlaanderen maar loopt op naar het oosten toe. Van de 88 gemeenten met een verhouding boven de 50% bevinden er zich 61 in de drie Kempense districten, Turnhout, Maaseik en Hasselt. In de regio, afgeleid door de kust in het westen, en Eeklo, Gent en Kortrijk-Oudenaarde in het oosten, is het huurbedrijf legio. Van de 228 dorpen met meer dan 75% huurexploitaties vinden we er hier 183 terug. Dit is meer dan de helft van het totaal aantal gemeenten aldaar. Van de 69 gemeenten met meer dan 90% pachtland behoren er maar 8 tot andere arrondissementen. Bijna alle dorpen met verhoudingen onder de 10% liggen in de (Noord)Antwerpse en Limburgse Kempen. Het is dan ook hier dat het grootst aantal bedrijven in overwegende eigendom wordt teruggevonden. In bijna de helft van de

18. De gemeentelijke gegevens werden ingevoerd in de *Kwantitatieve Databank van Belgische Gemeenten, 19de en 20ste eeuw* (Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), die ook instaat voor de grafische verwerking ervan (bijlage 1; met dank aan S. Vrielinck).

Limburgse en Turnhoutse dorpen tellen we een aandeel dat de helft overschrijdt. Zij vertegenwoordigen in dat geval 83% van alle Vlaamse en Brusselse gemeenten. Opvallende verstoringen in dit west-oost patroon vormen enerzijds het Westvlaamse binnenland tussen Brugge en Ieper en, vooral, de regio Aalst-Oudenaarde ten zuidoosten van de Schelde (veel eigendom), en anderzijds de as Antwerpen-Mechelen-Brussel (veel pacht). Opvallend is tevens het aansluiten van de Haspengouwse regio rondom Sint-Truiden en Tongeren bij het patroon van de Turnhoutse en Limburgse Kempen.

De veelheid van individuele gegevens en de ten opzichte van de regionale verscheidenheid willekeurige arrondissementele grenzen verklaren de weinigzeggende correlaties tussen de getelde grootheden. Wel konden we enkele trends vaststellen. Uitgezonderd Brussel (invloed Waals Brabant) en Veurne-Diksmuide (polders) stelden we steeds een negatieve verhouding vast tussen het aandeel van de gezinnen met een bedrijf groter dan 2 ha en dit van het pachtland. Minder ondubbelzinnig is het verband tussen zelfstandige bedrijven en het gebruik in eigendom, en dit in tegenstelling met de correlatie tussen de arrondissementele gemiddelden. In regio's met relatief veel eigenerfde bedrijven is de correlatie positief (uitgesproken in Limburg en Turnhout). Een toenemend aantal grote bedrijven gaat daarentegen gepaard met meer huur in de kustarrondissementen en in Diksmuide, Tielt, Kortrijk en Mechelen. Slechts daar waar het aandeel van de bedrijfsvoering in bezit substantieel blijft, bestaat een ondubbelzinning verband tussen het zelfstandig inkomen en de exploitatie in eigendom.

2. EIGENDOMSVERHOUDINGEN IN DE 18DE EN IN DE EERSTE HELFT VAN DE 19DE EEUW

Trends inzake eigendomsverhoudingen vóór het midden van de 19de eeuw kunnen maar worden afgeleid uit partiële gegevens op basis van micro-onderzoek. In tabel 1 in bijlage brengen we inlichtingen samen over negentien (veelal Oost-) Vlaamse en één Brusselse gemeenten. Hiermee worden de beschikbare en vergelijkbare resultaten inzake het pachtbedrijf tussen het einde van de 17de en het begin van de 19de eeuw op een rij geplaatst. Vergelijkbaarheid betekent dat de twee vertrouwde invalshoeken, pachtland en bedrijfsstructuur, werden aangehouden. Ze werden bovendien tegenover de uitslagen van de landbouwtelling van 1846 geplaatst. Niettemin dient gewezen te worden op twee afwijkingen in de tellingscriteria. De 18de-eeuwse bronnen, veelal land- en gebruikboeken, beperken zich tot de opper-

vlakte binnen de dorpsgrenzen. Zowel inzake de produktieve gronden als betreffende de bedrijfs grootte wordt in tegenstelling met de landbouwtelling van 1846 geen rekening gehouden met eventueel gebezigde landen buiten de gemeente. Voorts nemen de landboeken het erf en de verharde gedeelten op in de totale oppervlakte van de bedrijven. In de 19de-eeuwse landbouwstatistieken vallen deze buiten *les biens exploités*. Een vergelijking van de eigendomsverhoudingen op basis van beide bronnen blijft mogelijk omdat de variabele oppervlakte maar een klein deel van de totale uitgestrektheid vertegenwoordigt.

In de eerste plaats constateren we het belangrijk aandeel van het pachtbedrijf in het 18de-eeuwse Vlaanderen. De regionale verscheidenheid sluit, voor zover de beperkte inlichtingen veralgemeningen mogelijk maken, nauw aan bij de schets van 1846. Het aandeel van het pachtland loopt op van één op tien ha bedrijfsoppervlakte in de Kempen over 3 à 4 ha in het land van Aalst en Oudenaarde ten zuiden en zuidoosten van de Schelde, tot 6 en zelfs 9 ha in de (Oost- en West-) Vlaamse regio's ten noorden en ten westen hiervan. Zoals we ook konden vaststellen voor 1846 lijkt het zwaartepunt van het pachtbedrijf (meer dan de helft van de bedrijven wordt volledig gehuurd) zich te situeren ten westen van de grens Gent, Oudenaarde en Kortrijk.¹⁹ Een overwicht van het volledig eigenerfd bedrijf komt nog voor in de Kempen en in het zuidelijk deel van Oost-Vlaanderen. Regio's met een meer gemengde structuur zijn het land van Dendermonde, het Waasland en de aangrenzende streek ten noordoosten van Gent, en de aslopend van Antwerpen over Mechelen naar Brussel.

De verdere aangroei van het pachtbedrijf is de belangrijkste verschuiving die tussen de 18de en het midden van de 19de eeuw kan worden vastgesteld. Van de 17 dorpen waarover we vergelijkend materiaal bezitten zijn er 11 waarin het pachtland in substantiële mate toeneemt (minstens +10%). Maar twee gevallen kenmerken zich door een significante afname van de in huur bewerkte oppervlakte (minstens -5%). In 10 op 13 gemeenten valt het aandeel van de bedrijven in volledig bezit zeer sterk terug (minstens -30% en veelal -50%). Twee dorpen hebben in 1846 relatief meer eigenerfde exploitaties dan in de 18de eeuw; het aandeel van deze bedrijven is voordien echter al tot een

19. Dezelfde (Oostvlaamse) grens wordt aangegeven door L. Dekezel (*art. cit.*, p. 85). Zij valt *niet* samen met die van het proto-industriële kerngebied (inclusief Aalst en Oudenaarde) en van de geografische begrenzing (de Vlaamse zandvlakte loopt door ten oosten van Gent).

minimum herleid. Het relatief aantal huurbedrijven neemt in 12 op 15 dorpen toe, in 8 met liefst meer dan 50%. In maar twee gemeenten doet zich een tegengestelde trend voor, echter niet ten voordele van de groep bedrijven geheel of overwegend in eigendom. Het pachtland neemt bijgevolg wel toe. Geen case-studie spreekt tot nu toe de trend van eigendomsverlies tegen, integendeel.

Onder voorbehoud kunnen de volgende regionale verschuivingen tussen de 18de eeuw en 1846 worden vooropgesteld. In de (Turnhoutse) Kempen neemt het aandeel van het pachtland toe van 10% à 20% tot een gemiddelde van 25% à 30%. Vóór 1800 kunnen bedrijven in volledige huur oplopen tot 25% van het totaal, maar in vele dorpen is dit zonder twijfel heel wat minder. In het midden van de 19de eeuw zijn verhoudingen van 30% tot 40% niet meer ongewoon. Terwijl in het 18de-eeuwse Oost-Vlaanderen, de zuidwestelijke Gentse regio uitgezonderd, het aandeel van het pachtland schommelt van 30% tot 70%, zijn 55% tot 75% normale midden-19de-eeuwse waarden. Het maximale aandeel van de huurbedrijven loopt op van 30% tot 50%, terwijl het volledig eigenbezit minstens halveert. Door de al dominante aanwezigheid van het pachtbedrijf in de regio tussen Gent en Tielt zijn de verschuivingen hier minder spectaculair, maar daarom niet minder betekenisvol. Het relatief aantal huurbedrijven neemt toe van 55% à 70% tot 75% à 85%. Zelden komt in 1846 meer dan 10% volledig eigenerfde landbouwbedrijven voor, terwijl dit in de vorige eeuw nog kon oplopen tot één op drie.

Bij gebrek aan studies met meer dan twee doorsnedes, daterend vóór 1846, kan weinig gezegd worden over mogelijke conjuncturele golven in de trendbeweging. Alleen de negatieve ontwikkeling tijdens de eerste helft van de 19de eeuw lijkt vast te staan.²⁰ Maar twee studies, over Zaffelare en over Kruikebeke, maken het mogelijk een uitspraak te doen over de tweede helft van de 18de eeuw. In beide gevallen constateren we een verbetering van de eigendomsverhoudingen. Dit verleent verder een (voorlopig) krediet aan de stelling van L. Dekezel dat inzake de rurale eigendom de trend in de 18de eeuw heel wat gunstiger was dan in de 19de eeuw.²¹ We merken bovendien op dat de verschuivingen tussen het einde van de 17de eeuw en het

20. Alle beschikbare data (Walem, Rijkevorsel, Kobbegem, Aarsele, Zaffelare, Kruikebeke) wijzen in deze richting. Dit sluit volledig aan bij het brede spectrum van beschikbaar sociaal-economisch micro-onderzoek over deze periode.

21. L. DEKEZEL, *art. cit.*, pp. 83-91.

midden van de 19de eeuw niet van een andere grootte-orde zijn dan die tussen de tweede helft van de 18de eeuw en 1846. Dit kan aansluiten bij voorgaande hypothese.²² Voorlopig moeten we ons tevreden stellen met de constatacie dat het pachtbedrijf in het 18de-eeuwse Vlaanderen, de Kempen en – in mindere mate – de streek tussen Aalst en Oudenaarde uitgezonderd, sterk was vertegenwoordigd, en in het meest westelijk deel al dominant was. Voorts is de trend inzake eigendomsverhoudingen in de landbouw tussen de 18de eeuw en het midden van de 19de eeuw, onmiskenbaar negatief. Een terugval van het aandeel van het eigenerfd bedrijf met 50% of meer is niet uitzonderlijk.

3. EIGENDOMSVERHOUDINGEN IN DE TWEDE HELFT VAN DE 19DE EEUW

Volgen we de 20 gemeenten met inlichtingen uit de 18de eeuw tot in de tweede helft van de 19de eeuw dan constateren we dat de trend van eigendomsverlies aanhoudt. Van de groep zijn er 15 waarin het aandeel van het pachtland verder toeneemt, 16 met relatief meer huurbedrijven en 17 met relatief minder exploitaties overwegend in eigendom. Een globaliserende kijk op de landbouwtellingen van 1846 en 1895 bevestigt deze ononderbroken negatieve verschuiving. De aanpassing van het telcriterium voor de geëxploiteerde of produktieve oppervlakte²³ kan wel de gemeentelijke optellingen wijzigen, maar totaliserende verhoudingen zullen hierdoor nauwelijks of niet worden beïnvloed.

In 1895 wordt in België 69% van het cultuurland in pacht bewerkt, ten opzichte van het midden van de eeuw een toename van bijna 5%.²⁴ In dezelfde periode groeit het totaal aantal bedrijven met liefst 45% aan, wat de sterke inkrimping van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte verklaart. Op het einde van de 19de eeuw tellen we gemiddeld 4328 landbouwbedrijven op 10000 ha cultuurland, een derde meer dan in 1846. Drie op vier zijn in 1895 kleiner dan 2 ha, in meer dan de helft bedraagt de bewerkte oppervlakte zelfs minder dan 50 are. Het totaal aantal zelfstandige exploitaties (+ 2 ha) neemt in absolute cijfers

22. Het ontbreken van een correlatie tussen de niveaoverschillen en de tijds-spanne tussen de teldata kan een gevolg zijn van het feit dat de belangrijkste verschuivingen zich maar hebben voorgedaan vanaf het einde van de 18de eeuw.

23. Zie noot 12.

24. In 1910 bedraagt het aandeel al 72%, wat op vijftien jaar tijd een verdere aangroei betekent met meer dan 4%.

nog licht toe,²⁵ maar dit belet niet dat de verhouding tot het aantal huishoudens terugvalt van 19% tot 12,5%. Een tweede belangrijke verschuiving doet zich voor ten voordele van het gepacht bedrijf. Meer dan één op twee landbouwbedrijven wordt op het einde van de 19de eeuw volledig gepacht. Omdat het aandeel van het volledig eigenerfd bedrijf ook groter wordt komt de gemengde bedrijfsvoering in de verdrukking: van 45% in 1846 naar 28% in 1895. De sterkste aangroei constateren we in de groep minibedrijven, overwegend of geheel in pacht bewerkt. De absolute toename met 95% verklaart het groter relatief gewicht in de totale groep van bedrijven (van 30% naar 41%). Tevens draagt de groep het overgrote deel (77%) van de totale aangroei van de landbouwbedrijven tussen 1846 en 1895.²⁶

De landbouwtelling van 1895 bevat ook een opsplitsing per landbouwstreek. Het aandeel van het pachtland varieert van 85% in de kustpolders en 83% in de Vlaamse zandstreek tot 53% in de Kempen en 24% in de Ardennen.²⁷ De opdeling per arrondissement bevestigt de verschillen (tabel 3 in bijlage). Koploper inzake pachtverhoudingen blijft de regio ten noorden van de lijn Kortrijk-Oudenaarde-Dendermonde-Mechelen. In Luxemburg en het Limburgse Maaseik blijft het gebruik in bezit dominant.

In maar 6 van de 41 arrondissementen neemt het aandeel van het akker- en weiland dat in pacht wordt bewerkt, af. Desbetreffende regio's noteren echter al aandelen van 66% en meer. Nog algemener is de opgaande beweging van het huurbedrijf. Een (lichte) terugval constateren we maar in twee districten, Antwerpen en Aarlen. Meer verspreid zijn de streken met een spectaculaire aangroei van de exploitatie in volledige pacht, vooral gesitueerd in Oost-Vlaanderen (Gent en Eeklo uitgezonderd), Henegouwen en Luik. Aansluitend bij onze eerdere opmerking over de polarisering tussen pacht en eigendom neemt in 9 arrondissementen ook het relatief aantal eigenerfde bedrijven toe. Niettemin blijft het aantal streken met meer dan één op drie bedrijven in volledige eigendom, beperkt tot Luxemburg, Verviers en

25. Dank zij de aangroei in de categorie tussen 2 en 10 ha. Het aantal middel-grote en grote bedrijven neemt af tussen 1846 en 1895, ook in absolute cijfers.

26. Voor de toename van de bedrijven tussen 1846 en 1895 is de groep kleiner dan 50 are voor 82%, de groep overwegend in huur bewerkt voor 88%, en de groep minibedrijven voor minder dan de helft in eigendom bewerkt voor 77% verantwoordelijk.

27. De Zandleem- en Leemstreek, de Condroz en het Land van Herve bewegen zich hiertussen met 67% tot 74%.

Maaseik. Het aantal arrondissementen dat 10% of minder laat registreren, loopt daarentegen op van 4 tot 10.

Een vergelijking tussen de correlatiecoëfficiënten van 1895 en 1846 wijst op een lossere band tussen het pachtbedrijf en de bevolkingsdichtheid.²⁸ De blijvende relatie met het zelfstandig agrarisch huishouden bevestigt de these dat in verder onderzoek het verband tussen eigendomsverhoudingen en inkomensprocessen centraal moet staan.²⁹ In Antwerpen, Brussel, Charleroi, Bergen (Mons) en Luik kan op het einde van de 19de eeuw minder dan één op tien huishoudens terugvalen op een zelfstandig landbouwincome.

In 1895 worden in 30% van alle Vlaamse en Brusselse gemeenten meer dan drie op vier bedrijven in volledige pacht bewerkt.³⁰ Dit is een derde meer dan in 1846. Behalve in Antwerpen, Mechelen en Brussel zijn de dorpen waar het relatieve aandeel van de huurbedrijven toeneemt in de (grote) meerderheid. De sterkste aangroei komt voor in regio's met traditioneel een belangrijk aandeel van het landgebruik in eigendom, het Westvlaamse binnenland, Oost-Vlaanderen ten oosten van de Schelde en Limburgs Haspengouw (pachtbedrijven), en de Kempen (pachtland). Meer dan 90% pachtland vinden we in 102 gemeenten, de helft meer dan vijftig jaar voordien. De opvallendste beweging is echter de terugval van het bedrijf dat minimaal voor meer dan de helft in eigendom wordt bewerkt. Terwijl in 1846 nog in 141 dorpen de grens van 50% wordt overschreden, is dit aantal op het einde van de eeuw teruggevallen tot 52. In tegenstelling hiermee staat de kerende trend in de bezitsverhoudingen op de as Antwerpen-Mechelen-Brussel en – in mindere mate – in de pachtregio ten westen van

28. Correlatiecoëfficiënten voor het teljaar 1895:

	<i>pacht cultuurland</i>	<i>landbouwbedrijven</i>	
		<i>volledig in huur</i>	<i>volledig en +½ in bezit</i>
- bevolkingsdichtheid 1910	+0.38	+0.45	-0.47
- huishoudens met bedrijf + 2 ha	-0.72	-0.66	+0.71
- prijzen pacht	+0.62	+0.52	-0.72
- prijzen verkoop	+0.69	+0.60	-0.77

Voor 1846 zie noot 17.

29. Ook de positieve correlatie tussen het aantal pachtbedrijven en het aandeel van de industriële en commerciële werkgelegenheid in 1910 (+0,54), wijst in dezelfde richting.

30. Zie voor deze benadering tabel 4 en de bijgevoegde kaarten in bijlage.

Kortrijk-Gent (kaart 8). Ongetwijfeld speelt hier de al ver doorgedreven marginalisering mee van het eigenerfd en familiaal bedrijf. De meeste gemeenten met 75% of meer huurbedrijven en 90% of meer pachtland vinden we in West-Vlaanderen en in Gent-Eeklo. In drie op vier dorpen heeft minstens 75% van de agrarische exploitanten geen enkele eigendomstitel meer. Het eigenerfd bedrijf blijft het meest verspreid in de Turnhoutse en in de Limburgse Kempen. Maar ook hier zijn zij in het overgrote deel van de gemeenten niet meer in de meerderheid. In de Kempen komen ook de meeste zelfstandige landbouwexploitaties voor. De helft van de dorpen met meer dan één op twee huishoudens met een bedrijf groter dan 2 ha, vinden we hier (40% van alle Kempense gemeenten).

De verdere desintegratie van de eigenerfde bedrijfsvoering zet het verband tussen grote exploitaties en grondbezit nog verder op de helling. Positieve correlaties constateren we nog alleen in Antwerpen, Turnhout, Maaseik en Hasselt. Anderzijds komt in West-Vlaanderen en Mechelen een uitgesproken negatieve relatie naar voren tussen zelfstandige agrarische gezinnen en het eigenerfd bedrijf. Deze regio's vallen, in tegenstelling met de andere, bovendien op door een negatieve correlatie tussen huurbedrijven en het aandeel van de commerciële en industriële werkgelegenheid.³¹ Deze bewerkingen op basis van gemeentelijke gegevens nuanceren in belangrijke mate de arrondissementele correlaties. Bij een verdere marginalisering van het zelfstandig landbouwinkomen verdwijnen ondubbelzinnige verbanden met de eigendomsverhoudingen. Alleen een verdere uitbouw van een databank van kwantitatieve gegevens over arbeid en inkomen op gemeentelijke schaal zal het mogelijk maken hierover meer onderbouwde uitspraken te doen.

4. NAAR EEN GEÏNTEGREERD VERKLARINGSMODEL?

De arbeids- en inkomensstrategieën op het 19de-eeuwse platteland blijven in hoge mate geënt op de het landbouwbedrijf. Gedragen door processen van urbanisering en van parcellering van de bedrijfsoppervlakte, doet zich niettemin een onomkeerbare verschuiving voor van

31. Gegevens over de werkgelegenheid in de niet-agrarische sector vinden we in de industriële en commerciële telling van 1910 (*Recensement de l'Industrie et du Commerce (31 décembre 1910)*). Het verband tussen de variabelen 'huishoudens met een landbouwbedrijf groter dan 2 ha' en 'aandeel van de beroepsbevolking in de secundaire en tertiaire sector' is in alle arrondissementen negatief.

hoofd- (eventueel zelfstandig) inkomen naar bijverdienste.³² Dit wordt in de hand gewerkt door een toenemende afroming van het agrarisch inkomen door pacht.³³

De volgende samenvatting van benaderende gegevens wijst andermaal ondubbelzinnig op de belangrijke negatieve verschuivingen in de eigendomsverhoudingen tussen de (tweede helft van de) 18de en het einde van de 19de eeuw.

	aandeel van pachtland (productieve opp.)	aandeel van huurbedrijven	aandeel van bedrijven totaal en +½ eigendom
- de Turnhoutse Kempen			
18de eeuw	10-20%	10-25%	60-80%
einde 19de eeuw	30-40%	40-50%	30-40%
- regio tussen Aalst en Oudenaarde			
18de eeuw	30-45%	10-25%	60-70%
einde 19de eeuw	50-65%	30-40%	15-25%
- Dendermonde en Waasland			
18de eeuw	60-70%	10-25%	60-70%
einde 19de eeuw	70-80%	50-70%	10-20%
- regio tussen Gent en Tielt			
18de eeuw	60-70%	55-70%	20-30%
einde 19de eeuw	80-90%	75-85%	10-15%

Het overwicht van het pachtbedrijf in het midden van de 19de eeuw sluit aan bij de belangrijke plaats die het bekleedt in de 18de eeuw, de Kempen en – in mindere mate – de streek tussen Aalst en Oudenaarde uitgezonderd. Daarenboven is het de resultante van een verdere terugval van de eigenerfde bedrijfsvoering, vooral vanaf de laatste decennia van de 18de eeuw. In maar 13% van de Vlaamse en Brusselse gemeen-

32. J. DE BELDER, "Het arbeiderssparen 1850-1890", in *De Belgische Spaarbanken. Geschiedenis, Recht, Economische Functie, Instellingen*, Tielt, 1986, p. 108.

33. Hiervoor is niet alleen de inkringing van de eigenerfde bedrijfsvoering maar ook de hogere nominale en reële pachtprijs verantwoordelijk. Uitgedrukt in rogge of daglonen verviervoudigt in de Turnhoutse Kempen tussen 1750 en 1910 de huurprijs voor één ha bouwland. Ondanks de sterke terugval vanaf 1870 wordt in België in 1895 gemiddeld 45% meer betaald voor één ha cultuurland dan een halve eeuw vroeger.

ten staat in 1846 minstens de helft van de bedrijven overwegend of helemaal op naam van de gebruiker. Daarentegen wordt in bijna de helft (46%) van de dorpen het merendeel van de gronden gehuurd. Deze trend ten nadele van het eigenerfd bedrijf wordt tijdens de tweede helft van de eeuw niet omgebogen. De respectieve verhoudingen in 1895 zijn 5% en 56%.

Dat de grootste sprongen worden gemaakt in streken met in de 18de eeuw nog veel exploitatie in eigendom kan geen verwondering wekken. Zo vallen tot het midden van de 19de eeuw de Kempen en de streek tussen Aalst en Oudenaarde (een verdubbeling van het aandeel van het pachtland), en de regio tussen Gent en Antwerpen (zeer scherpe terugval van het eigenerfd bedrijf) op. De gemiddelde verschuivingen mogen tussen 1846 en 1895 dan wel minder spectaculair zijn (aandeel pachtland +5%, aandeel pachtbedrijven +26%, aandeel bedrijven overwegend in eigendom -20%), een aantal regio's ondergaat heel wat ingrijpendere veranderingen (Oost-Vlaanderen – Gent en Eeklo uitgezonderd –, Henegouwen, de omgeving van Luik, en – in mindere mate – de Kempen). Een ommekeer van de negatieve trend kondigt zich daarentegen aan in de nabijheid van Antwerpen en Brussel en in het tussenliggend gebied.

Het is verhelderend voorgaande berekeningen te toetsen aan de eerder vermelde opvattingen van Emile Vandervelde. Uitgaand van drie benaderingswijzen³⁴ constateert hij in de 19de eeuw een terugval van de autochtone eigendom en van de directe exploitatie. In deze algemene uitspraak brengt de auteur enkele nuanceringen aan. Enerzijds is die ontwikkeling niet in tegenspraak met een verdere parcellering van bezit en bedrijf, anderzijds dient rekening te worden gehouden met belangrijke regionale verschillen. Daar rondom steden en agglomeraties het grootbezit door de hoge grondprijzen afbrokkelt en doordat in afgelegen regio's de speculatie in onroerende goederen (voorlopig) beperkt blijft, neemt naar het einde van de eeuw de greep van het burgerlijk grootgrondbezit het vlugst toe in de zogenaamde *zone intermédiaire*.³⁵

34. Dit zijn de bedrijfsstructuur op basis van de landbouwtellingen (de directe exploitatie), de verhouding van het aantal kadastrale artikels tot de bevolking (de bezitsloosheid) en de optelling van de eigendomstitels boven de 100 ha (de bezitsconcentratie). Zie E. VANDERVELDE, *op. cit.*, pp. 265-323 en Id., "La petite propriété rurale", in Id., *Essais sur la question agraire en Belgique*, Paris, 1902, pp. 8-12.

35. Waarin onder meer de Antwerpse Kempen, Haspengouw en de Condroz zijn te situeren. E. VANDERVELDE, *La propriété foncière*, p. 306.

De algemene tendens wordt gekenmerkt door *le progrès de la propriété capitaliste*, gedragen door een toenemende invloed van de kapitalistische produktiewijze in zowel de primaire als in de secundaire sector (scheiding tussen bezit en arbeid). Deze ontwikkeling is verantwoordelijk voor de steeds grotere greep van de stad op het platteland (*les villes tentaculaires*), de afbrokkeling van de traditionele weerstanden tegen proletarisering in de rurale samenleving (o.a. gemene gronden en rechten, inkomenscombinatie met huisnijverheid) en een fundamentele verschuiving in de rurale inkomensstructuur. Het verklaringskader dat Vandervelde aangeeft beweegt zich op het brede veld van arbeid en inkomen. Het maakt het mogelijk externe (de stedelijke invloed) en interne verklaringsfactoren (interne weerstanden) te integreren en het overstijgt daarom verbanden die steunen op onafhankelijke variabelen.³⁶ Ook de relatie met de bevolkingsdruk kan maar in deze context een verklarend karakter krijgen.³⁷

Een voortgezet geïntegreerd onderzoek is voor een verdere analyse van de bezits- en bedrijfsstructuur en voor de uitbouw van het verklaringmodel een noodzaak.³⁸ Hierin moet de reconstructie van eigendomsverhoudingen op micro- en op macroschaal centraal blijven.³⁹ Ten slotte dient het internationaal vergelijkingskader beter onderbouwd

36. '(...) *ce qui tue la propriété paysanne, c'est bien moins telle ou telle cause, spécialement déterminée – lois successorales, infériorité technique, matériel défectueux – que le développement tout entier de la société bourgeoise, du mode de production capitaliste.*' E. VANDERVELDE, *op. cit.*, p. 292.

37. We noteerden al naar het einde van de 19de eeuw toe het minder strikte verband tussen eigendomsverhoudingen en het relatieve inwonertal (zie noten 17 en 28). Daarnaast blijft een aantal regionale verschillen die niet in relatie gebracht kunnen worden met de bevolkingsdruk, vragen oproepen (bijv. Aalst en Oudenaarde tegenover de aangrenzende regio rondom Kortrijk, Roeselare en Tielt).

38. Zoals gesteld wijzen de naar voren gebracht correlaties op nauwe, maar daarom geen ondubbelzinnige verbanden met de inkomensstructuur.

39. Aan 'hard' cijfermateriaal, vooral inzake bezitsverhoudingen, is nog steeds een groot gebrek. Deze vaststelling werd al in 1913 gedaan door G. Des Marez in één van de eerste beschouwingen over *la propriété rurale*. G. DES MAREZ, "Le problème de la propriété rurale en Belgique au point de vue historique", in *Fédération Historique et Archéologique de Belgique. Annales du 23ème Congrès tenu à Gand (1913)*, tome II, p. 109. In de internationale historiografie is de toestand niet veel beter, integendeel. Opvallend is de geringe aandacht voor de invalshoek van de rurale eigendom in het breedvoerig proto-industrieel debat.

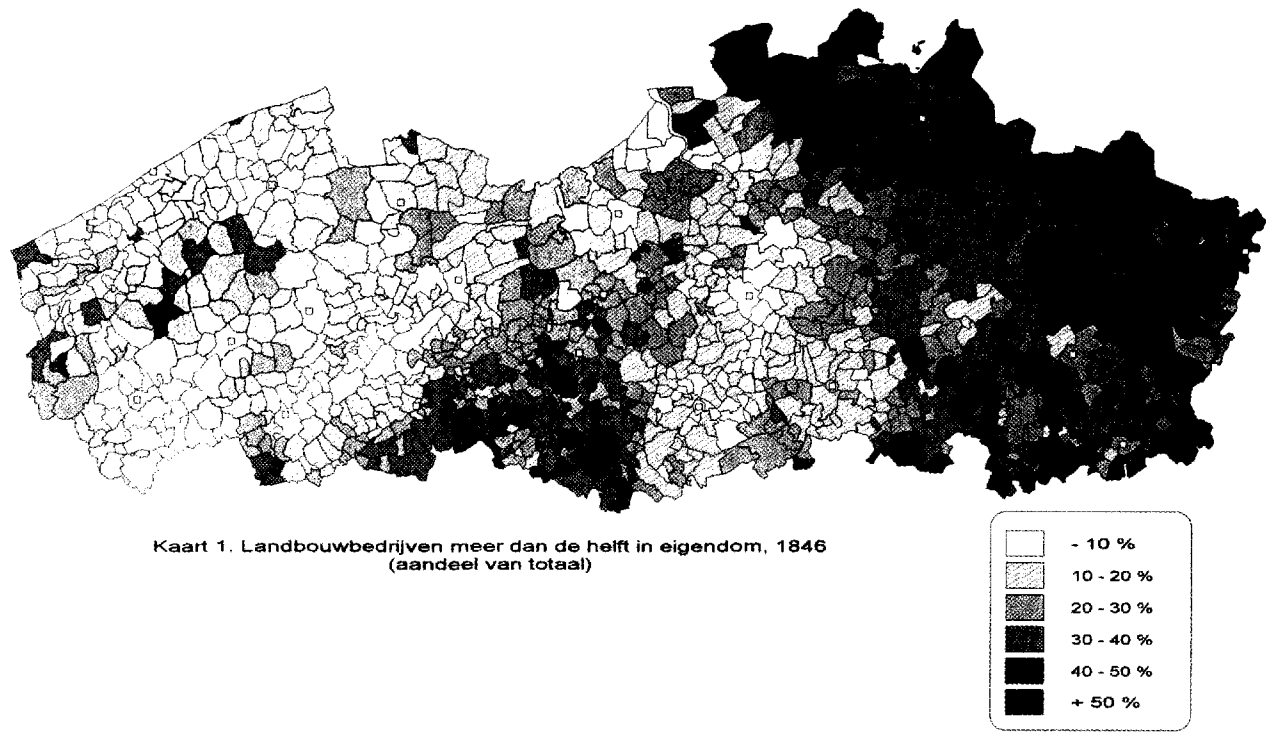
te worden.⁴⁰

40. Diverse auteurs wezen al op de lage eigendomsverhoudingen in België. Zo zou omstreeks de eeuwwisseling in Frankrijk 53% (1892) en in Duitsland zelfs 86% (1907) van het landbouwland in eigendom worden bewerkt, tegenover maar 31% in België (1895). In 1892 wordt in Frankrijk 72% van de bedrijven voor minstens de helft in eigendom geëxploiteerd. In België is dat 28%.

De beschikbare overzichtsgegevens zijn schaars en onbetrouwbaar. Veralgemende uitspraken zijn daarom op zijn minst voorbarig, cfr. *Historically, the trend has been towards increased importance of peasant ownership* (F. DOVRING, *op. cit.*, p. 151; zie ook U. JONSSON en R. PETERSON, "Friends or foes? Peasants, capitalists, and markets in West-European agriculture, 1850-1939", *Review*, 1989, 4 (fall), pp. 538-539). De Belgische gegevens wijzen alleszins niet in deze richting:

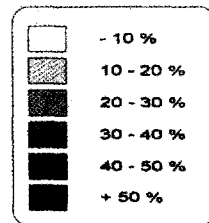
Aandeel van het cultuurland dat in pacht wordt bewerkt:

1846 66%
1895 69%
1910 72%
1929 62%
1950 67%

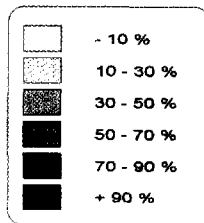

Kaart 2. Landbouwbedrijven meer dan de helft in eigendom, 1895
(aandeel van totaal)

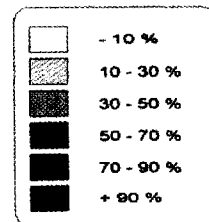

Kaart 3. Landbouwbedrijven volledig in huur, 1846
(aandeel van totaal)

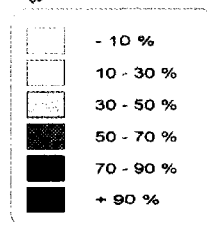

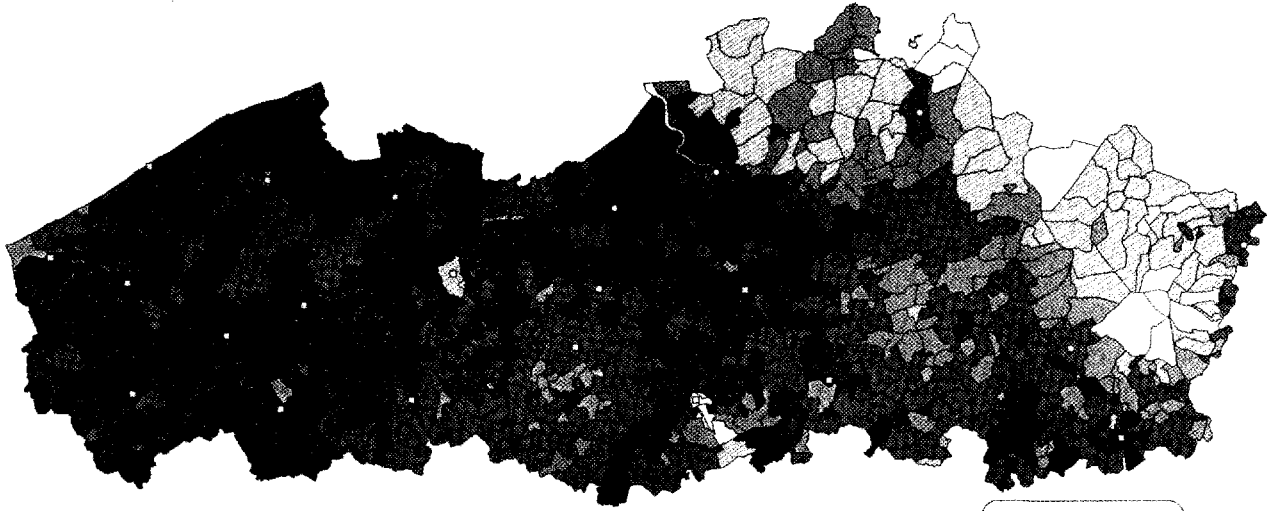
**Kaart 4. Landbouwbedrijven volledig in huur, 1895
(aandeel van totaal)**

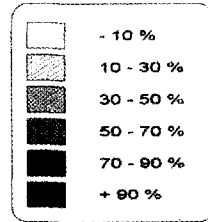

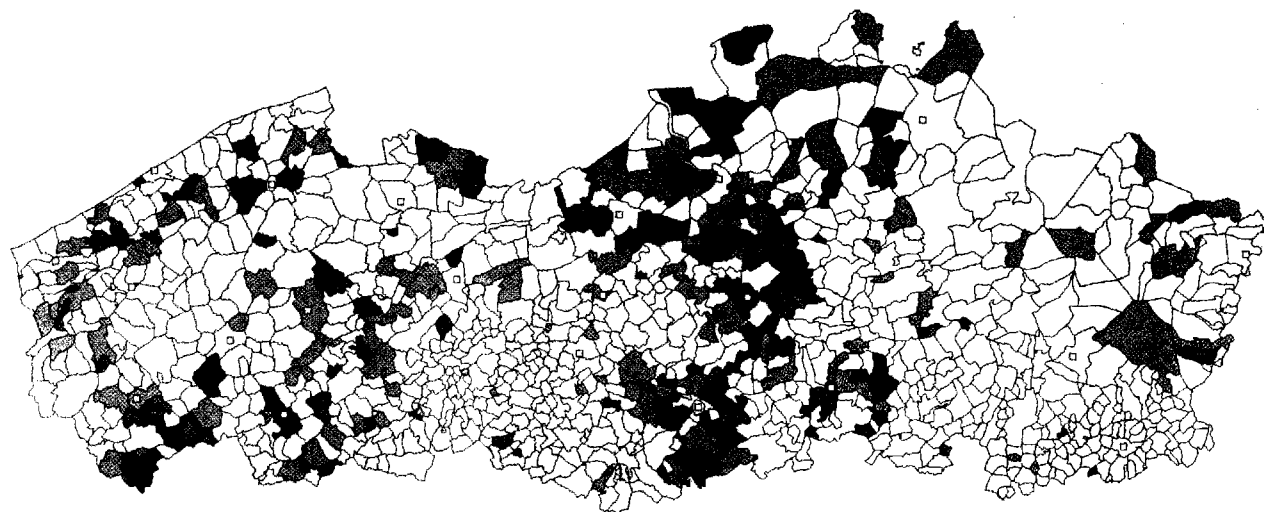
Kaart 5. Pachtland 1846 (aandeel van totale bedrijfsoppervlakte)

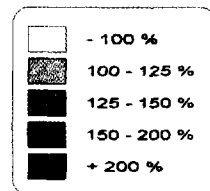

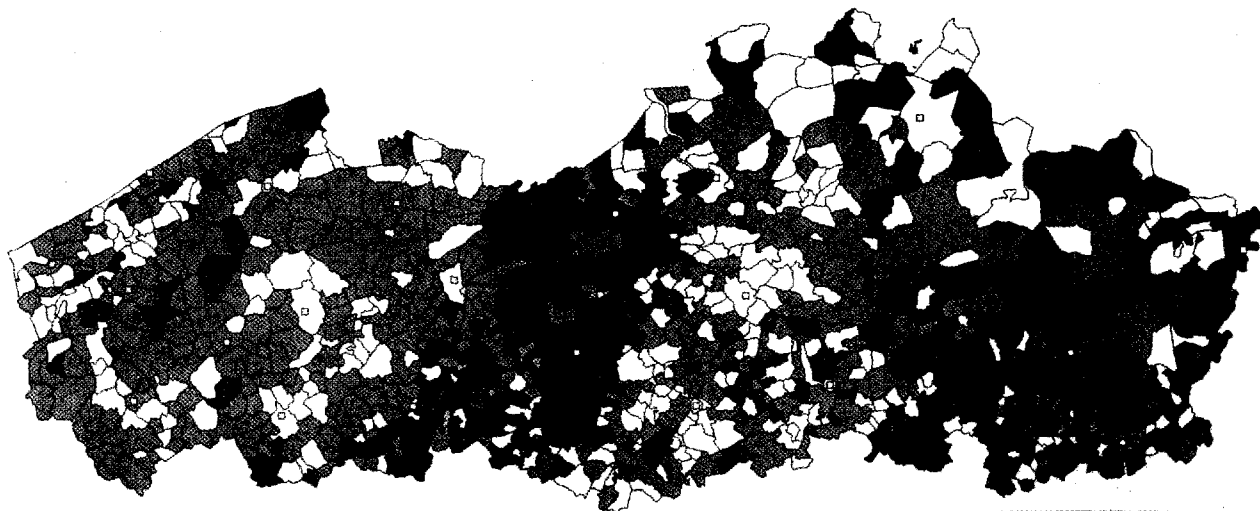
Kaart 6. Pachtland 1895 (aandeel van totale bedrijfsoppervlakte)

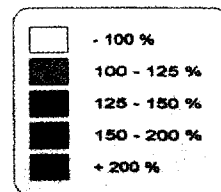

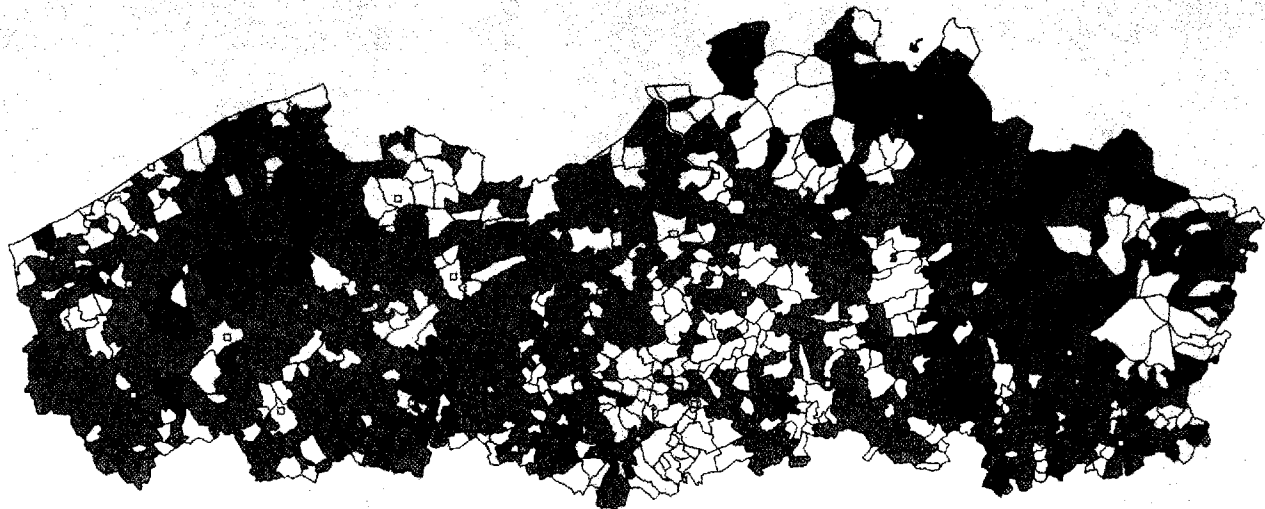
Kaart 7. Landbouwbedrijven meer dan de helft in eigendom, 1846 - 1895
Aandeel 1895 t.o.v. aandeel 1846 (= 100 %)
(gemeentegrenzen 1846)

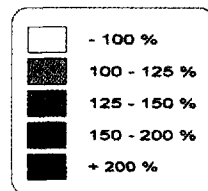

Kaart 8. Landbouwbedrijven in huur, 1846 - 1895
Aandeel 1895 t.o.v. aandeel 1846 (= 100 %)
(gemeentegrenzen 1846)

Kaart 9. Pachtland, 1846 - 1895
Aandeel 1895 t.o.v. 1846 (= 100 %)
(gemeentegrenzen 1846)

Bijlage 2. Tabellen: Eigendomsverhoudingen 18de en 19de eeuw

Tabel 1. Eigendomsverhoudingen: gemeentelijke gegevens 18de en 19de eeuw

Gemeente	Arrondissement	jaar	% pachtland (geëxpl.opp.)	% bedrijven - eigendomsstructuur			% huishoudens met bedrijf	
				totaal bezit	tot en + 1/2 bezit	met enig bezit		totaal huur
Walem	Mechelen	1796	65%		32%	59%	41%	
		1846	43%	9%	16%	34%	66%	89%
		1895		11%	14%	21%	79%	73%
Rijkevorsel	Turnhout	1796			75%	76%	24%	
		1846	12%	56%	66%	77%	23%	88%
		1895	22%	28%	38%	44%	56%	90%
Kobbegeem	Brussel	1735	89%					
		1834	70%					
		1846	80%	11%	19%	65%	35%	100%
		1895	66%	10%	19%	76%	24%	95%
Denderleeuw	Aalst	1672	31%	56%		86%	14%	
		1846	36%	28%	57%	91%	9%	87%
		1895	47%	11%	27%	68%	32%	91%
Haaltert	Aalst	1732	36%	77%		95%	5%	
		1846	42%	22%	51%	91%	9%	84%
		1895	53%	15%	28%	58%	42%	90%
Lede	Aalst	1695	33%	70%		82%	18%	
		1846	56%	17%	30%	70%	30%	82%
		1895	62%	18%	24%	59%	41%	81%
Meerbeke	Aalst	1689		7%		88%	12%	
		1846	53%	13%	39%	83%	17%	85%
		1895	54%	7%	24%	63%	37%	98%
Pollare	Aalst	1762	45%	36%	65%	72%	28%	
		1846	50%	9%	33%	88%	12%	80%
		1895	46%	6%	15%	81%	19%	95%

St-Kor-Horebeke	Oudenaarde	1664	37%					
		1846	50%	18%	32%	68%	32%	91%
		1895	63%	12%	26%	62%	38%	97%
Meigem	Gent	1765	86%	10%		29%	71%	
		1846	84%	7%	10%	15%	85%	88%
		1895	88%	9%	11%	17%	83%	67%
St-Martens-Latem	Gent	1724	60%	18%		38%	62%	
		1846	67%	3%	14%	26%	74%	87%
		1895	66%	6%	11%	22%	78%	94%
Zaffelare	Gent	1773	68%	31%	42%	79%	21%	
		1805	61%	41%	53%	85%	15%	
		1846	62%	5%	12%	49%	51%	67%
		1895	82%	6%	9%	29%	71%	93%
Kruibeke	St-Niklaas	1760	69%	25%		74%	26%	
		1800	63%	30%		78%	22%	
		1846	76%	22%	27%	49%	51%	74%
		1895	86%	5%	13%	41%	59%	36%
Appels	Dendermonde	1703	70%					
		1846	69%	15%	25%	61%	39%	84%
		1895	82%	15%	18%	51%	49%	82%
Denderbelle	Dendermonde	1673	47%	25%		97%	3%	
		1846	58%	15%	34%	73%	27%	95%
		1895	57%	12%	22%	53%	47%	92%
Grembergen	Dendermonde	1774	72%	6%		93%	7%	
		1846	70%	18%	24%	56%	56%	63%
		1895	85%	7%	10%	21%	21%	55%
Hamme	Dendermonde	1785	61%					
		1846	75%	5%	15%	54%	46%	26%
		1895	80%	12%	16%	29%	71%	51%
St-Gillis	Dendermonde	1691	70%					
		1797	66%					
		1846	67%	8%	24%	78%	22%	70%
		1895	67%	15%	22%	52%	48%	81%

Aarsele	Tielt	1815	65%	32%		46%	54%	
		1846	84%	9%	14%	19%	81%	84%
		1895	92%	10%	13%	19%	81%	100%
Kanegem	Tielt	1763	67%	30%		41%	59%	
		1846	83%	13%	13%	17%	83%	86%
		1895	87%	8%	10%	16%	84%	100%

Tabel 2. Eigendomsverhoudingen: België 1846-1895

1. Aandeel van de produktieve oppervlakte in pacht bewerkt

	<i>van totale produkt. oppervl.</i>	<i>van cultuurland</i>
1846	45%	66%
1866	50%	67%
1895	51%	69%
1910	54%	72%

2. Bedrijfsstructuur

	1846	1895
- <i>totaal bedrijven</i>	572.550	829.625
- <i>bedrijven +2 ha</i>	172.036	195.272
- <i>totaal huishoudens</i>	890.566	1556.932
- <i>huishoudens met een bedrijf</i>	64%	53%
- <i>huishoudens met bedrijf +2 ha</i>	19%	13%
- <i>bedrijven per 10.000 ha cultuurland</i>		
- <i>0,5 ha</i>	1381	2390
<i>totaal</i>	3193	4328
- <i>bedrijfsgrootte</i>		
- <i>0,5 ha</i>	43%	55%
<i>0,5 -2 ha</i>	27%	21%
<i>2 - 10 ha</i>	22%	19%
<i>+ 10 ha</i>	8%	5%
- <i>eigendomsstructuur</i>		
<i>totaal huur</i>	41%	52%
<i>+ ½ huur</i>	24%	20%
<i>+ ½ bezit</i>	21%	8%
<i>totaal bezit</i>	14%	20%

Tabel 3. Eigendomsverhoudingen: arrondissementele gemiddelden 1846-1895 (België)

		<i>Huishoudens met een bedrijf</i>				<i>Bedrijven</i>		<i>Bedrijven</i>		<i>Bedrijven</i>		<i>% pachtland</i>	
		<i>Totaal</i>		<i>+ 2 ha</i>		<i>totaal in huur</i>		<i>totaal in bezit</i>		<i>tot en +1/2 bezit</i>		<i>productieve opp</i>	
		<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>
Antwerpen	Ant	47%	24%	13%	5%	65%	64%	17%	22%	24%	26%	46%	43%
Mechelen	Ant	56%	52%	21%	17%	61%	65%	10%	12%	17%	17%	72%	73%
Turnhout	Ant	88%	80%	37%	33%	43%	48%	22%	21%	38%	32%	30%	37%
Hasselt	Lim	82%	77%	37%	35%	31%	45%	21%	16%	41%	28%	36%	44%
Maaseik	Lim	94%	92%	52%	45%	26%	34%	36%	35%	59%	50%	16%	19%
Tongeren	Lim	92%	89%	31%	30%	18%	28%	20%	15%	49%	34%	46%	51%
Aalst	Ovl	72%	73%	17%	15%	20%	39%	16%	11%	36%	22%	55%	61%
Oudenaarde	Ovl	65%	83%	18%	21%	47%	60%	13%	10%	27%	18%	60%	69%
Eeklo	Ovl	72%	72%	19%	21%	72%	75%	10%	10%	15%	13%	78%	77%
Gent	Ovl	43%	37%	14%	10%	70%	78%	9%	8%	16%	11%	72%	75%
St.Niklaas	Ovl	46%	49%	18%	15%	48%	69%	12%	9%	18%	11%	76%	81%
Dendermonde	Ovl	61%	63%	20%	16%	36%	60%	14%	10%	26%	15%	66%	70%
Brugge	Wvl	40%	54%	14%	15%	74%	82%	12%	7%	17%	10%	68%	81%
Kortrijk	Wvl	62%	64%	14%	10%	76%	81%	12%	12%	16%	14%	83%	85%

Diksmuide	Wvl	67%	85%	21%	20%	63%	69%	18%	11%	25%	15%	73%	80%
Veurne	Wvl	60%	74%	21%	19%	72%	74%	13%	10%	18%	14%	80%	81%
Oostende	Wvl	51%	42%	15%	11%	69%	74%	13%	10%	18%	13%	84%	87%
Roeselare	Wvl	69%	78%	15%	12%	77%	81%	15%	13%	19%	15%	73%	82%
Tielt	Wvl	76%	91%	18%	18%	80%	81%	12%	12%	16%	15%	72%	80%
Ieper	Wvl	57%	69%	19%	18%	77%	82%	9%	8%	13%	11%	77%	85%
Brussel	Bra	42%	20%	11%	5%	43%	45%	11%	11%	22%	20%	68%	67%
Leuven	Bra	68%	65%	24%	25%	35%	43%	12%	10%	25%	18%	56%	59%
Nijvel	Bra	88%	84%	19%	18%	23%	33%	21%	24%	38%	32%	63%	68%
Ath	Hen	86%	84%	20%	22%	31%	37%	25%	20%	38%	29%	58%	63%
Charleroi	Hen	85%	78%	11%	3%	36%	60%	34%	29%	44%	31%	55%	63%
Mons	Hen	61%	76%	13%	7%	37%	62%	20%	20%	31%	23%	60%	64%
Soignies	Hen	65%	84%	16%	11%	40%	57%	25%	23%	37%	27%	63%	69%
Thuin	Hen	80%	80%	21%	15%	36%	49%	26%	27%	43%	35%	34%	42%
Tournai	Hen	62%	69%	17%	14%	35%	46%	22%	21%	35%	30%	62%	65%
Dinant	Nam	88%	86%	32%	28%	18%	28%	39%	29%	63%	46%	26%	35%
Namur	Nam	78%	76%	18%	14%	21%	35%	27%	28%	47%	38%	51%	59%
Philippeville	Nam	92%	94%	31%	24%	18%	29%	29%	29%	54%	44%	26%	31%
Huy	Lui	91%	77%	25%	12%	26%	41%	30%	24%	51%	35%	41%	56%
Liège	Lui	49%	40%	10%	4%	39%	58%	27%	28%	43%	32%	48%	54%
Verviers	Lui	38%	32%	18%	13%	46%	52%	37%	33%	47%	43%	43%	34%

Waremmé	Lui	94%	93%	25%	22%	18%	28%	22%	21%	46%	32%	59%	68%
Arlon	Lux	89%	84%	38%	37%	12%	10%	52%	59%	75%	80%	9%	13%
Bastogne	Lux	95%	92%	55%	50%	12%	18%	62%	55%	81%	72%	6%	16%
Marche	Lux	92%	90%	44%	40%	12%	20%	35%	33%	72%	59%	14%	22%
Neufchâteau	Lux	94%	88%	51%	44%	10%	17%	35%	49%	76%	69%	5%	10%
Virton	Lux	94%	91%	43%	41%	17%	21%	27%	28%	58%	55%	15%	19%
	<i>België</i>	64%	53%	19%	13%	41%	52%	14%	20%	35%	28%	45%	51%

Tabel 3. Eigendomsverhoudingen: arrondissementele gemiddelden 1846-1895 (België) (vervolg)

		% pachtland cultuurland		pachtprijzen				verkooprijzen				bevolkingsdichtheid (inw. per km ²)	
		1846	1895	1846	1895		1846	1895		1846	1895	1831	1910
					akker	weide	gemiddeld		akker	weide	gemiddeld		
Antwerpen	Ant	75%	71%	63	82	99	91	2453	2882	3285	3084	163,54	621,92
Mechelen	Ant	87%	83%	74	101	142	122	2710	3176	4432	3804	209,28	405,90
Turnhout	Ant	61%	69%	42	52	68	60	1606	1637	2254	1946	63,15	117,94
Hasselt	Lim	56%	66%	60	83	87	85	1986	2133	2192	2163	72,01	128,75
Maaseik	Lim	45%	45%	29	54	75	65	723	1243	1816	1530	35,97	71,20
Tongeren	Lim	53%	61%	71	105	126	116	2386	2681	3813	3247	99,84	152,66
Aalst	Ovl	58%	63%	101	156	138	147	3268	4882	4265	4574	280,25	439,54
Oudenaarde	Ovl	65%	72%	108	143	123	133	3516	4326	3742	4034	264,61	282,43
Eeklo	Ovl	93%	87%	58	87	84	86	1957	2547	2437	2492	144,14	196,73
Gent	Ovl	84%	82%	84	110	102	106	3064	3732	3069	3401	279,10	453,64
St.Niklaas	Ovl	82%	85%	81	102	115	109	3476	3685	3769	3727	214,63	350,72
Dendermonde	Ovl	70%	76%	98	123	154	139	3416	3837	4709	4273	256,36	399,05
Brugge	Wvl	84%	89%	66	84	117	101	2464	3124	4055	3590	156,18	251,41
Kortrijk	Wvl	86%	87%	88	120	128	124	2964	3709	3632	3671	320,66	482,93

Diksmuide	Wvl	78%	84%	71	104	143	124	2268	3156	4480	3818	126,26	156,86
Veurne	Wvl	84%	90%	71	103	148	126	2471	2980	3927	3454	101,18	134,25
Oostende	Wvl	88%	91%	67	92	115	104	2278	3255	4133	3694	126,99	299,89
Roeselare	Wvl	81%	86%	73	120	116	118	2258	3821	3676	3749	285,54	373,15
Tielt	Wvl	85%	86%	74	116	111	114	1936	3959	3682	3821	232,42	246,04
Ieper	Wvl	89%	91%	69	107	118	113	2242	3415	3718	3567	161,20	211,03
Brussel	Bra	76%	73%	88	124	118	121	3790	4129	3987	4058	262,84	933,44
Leuven	Bra	66%	69%	77	113	114	114	2782	3166	2957	3062	132,71	236,19
Nijvel	Bra	69%	74%	88	101	111	106	3410	3147	3373	3260	117,05	169,47
Ath	Hen	63%	68%	102	115	119	117	3805	3698	3870	3784	185,14	184,30
Charleroi	Hen	64%	71%	100	99	129	114	3838	3303	4024	3664	173,23	750,50
Mons	Hen	67%	71%	115	106	114	110	4321	3516	3680	3598	213,97	426,64
Soignies	Hen	69%	74%	96	105	116	111	3614	3164	3523	3344	156,40	293,42
Thuin	Hen	58%	62%	64	78	81	80	2587	2433	2501	2467	79,06	151,42
Tourmai	Hen	66%	69%	93	108	105	107	3964	3418	3166	3292	227,29	269,78
Dinant	Nam	58%	59%	35	37	62	50	1175	1248	1927	1588	36,74	58,82
Namur	Nam	63%	71%	74	86	98	92	2654	2935	3208	3072	101,03	186,79
Philippeville	Nam	52%	58%	37	43	70	57	1511	1518	2073	1796	44,12	62,62
Huy	Lui	66%	75%	55	73	89	81	2048	2437	2886	2662	74,55	143,35
Liège	Lui	61%	67%	95	102	156	129	3413	3088	4918	4003	228,95	700,89
Verviers	Lui	66%	65%	88	81	158	120	2389	2183	4391	3287	105,21	181,35

Waremmé	Lux	60%	69%	95	151	168	160	3580	4245	4798	4522	102,49	175,45
Arlon	Lux	15%	17%	42	40	109	75	959	1539	2667	2103	67,61	128,73
Bastogne	Lux	21%	37%	29	29	43	36	522	741	1244	993	28,18	43,47
Marche	Lux	41%	46%	32	34	68	51	796	1167	1729	1448	35,47	47,41
Neufchâteau	Lux	17%	26%	34	33	48	41	676	1099	1561	1330	28,25	40,62
Virton	Lux	32%	37%	37	40	66	53	1082	1205	1974	1590	51,37	60,54
België		66%	69%	68	91	107	99	2421	2909	3260	3085	128,55	252,09

Tabel 4. Eigendomsverhoudingen: gemeentelijke gemiddelden per arrondissement 1846-1895 (Vlaamse arrondissementen en Brussel)

		% gemeenten met									
		+9/10 huish. met een bedrijf		+1/3 huish. met bedrijf +2 ha		+1/2 bedrijven volledig huur		+1/2 bedrijven vol. en +1/2 bezit		+1/2 pachtland (geëxpl.opp.)	
		1846	1895	1846	1895	1846	1895	1846	1895	1846	1895
Antwerpen	Ant	75%	55%	47%	33%	78%	78%	9%	7%	69%	64%
Mechelen	Ant	51%	65%	49%	49%	76%	81%	0%	0%	95%	97%
Turnhout	Ant	78%	84%	80%	74%	24%	40%	26%	20%	36%	36%
Hasselt	Lim	88%	88%	78%	72%	6%	23%	30%	9%	48%	69%
Maaseik	Lim	94%	79%	97%	91%	0%	9%	85%	62%	6%	9%
Tongeren	Lim	86%	86%	57%	63%	2%	10%	56%	6%	58%	74%
Aalst-Oudenaarde	Ovl	31%	67%	2%	10%	16%	32%	9%	0%	75%	94%
Gent-Beklo	Ovl	12%	52%	11%	15%	87%	99%	0%	1%	96%	98%
St.Niklaas-Dendermonde	Ovl	20%	20%	4%	9%	28%	78%	0%	0%	100%	98%
Brugge-Oostende	Wvl	19%	60%	25%	13%	97%	100%	0%	0%	96%	99%
Veurne-Diksmuide	Wvl	17%	63%	20%	22%	96%	98%	0%	0%	96%	98%
Ieper-Roeselare	Wvl	21%	67%	7%	3%	98%	100%	0%	0%	100%	100%
Tielt-Kortrijk	Wvl	20%	60%	0%	1%	98%	98%	0%	2%	97%	98%
Brussel	Bra	74%	54%	15%	31%	34%	37%	2%	3%	94%	89%
Leuven	Bra	82%	78%	62%	77%	14%	25%	3%	0%	74%	74%

Tabel 4. Eigendomsverhoudingen: gemeentelijke gemiddelden per arrondissement 1846-1895 (Vlaamse arrondissementen en Brussel) (vervolg)

		% gemeenten waarin er tussen 1846 en 1895 een aangroei is van			
		huish. met bedrijf +2ha	bedrijven voll. en +1/2 bezit	bedrijven voll. huur	pachtland (geëxpl.opp.)
Antwerpen	Ant	7%	56%	45%	47%
Mechelen	Ant	51%	41%	51%	59%
Turnhout	Ant	52%	24%	72%	72%
Hasselt	Lim	45%	9%	81%	88%
Maaseik	Lim	26%	18%	74%	68%
Tongeren	Lim	50%	6%	90%	71%
Aalst-Oudenaarde	Ovl	70%	9%	91%	81%
Gent-Eeklo	Ovl	56%	23%	81%	71%
St.Niklaas-Dendermonde	Ovl	22%	43%	89%	70%
Brugge-Oostende	Wvl	30%	36%	70%	72%
Veurne-Diksmuide	Wvl	46%	35%	63%	67%
Ieper-Roeselare	Wvl	30%	31%	77%	85%
Tielt-Kortrijk	Wvl	31%	36%	69%	78%
Brussel	Bra	56%	43%	53%	41%
Leuven	Bra	71%	20%	72%	66%

Landholding relations in Belgian and Flemish agriculture in the 18th and 19th century

BY
ERIC VANHAUTE

Summary

Systematic and globalizing research into the structures of ownership and usage of real estate is still not being realized. By considering the comparability of 18th and 19th century sources, available in Belgium and Flanders, the article tries to seize upon such research.

The processes of loss of property in the agricultural industry are a central issue, and therefore the focus is upon the exploitation of the agrarian area. This includes two approaches: the share of lease-hold property in the total agricultural area and property relations within the agrarian exploitation. Data are being considered in a chronological and geographically comparative perspective.

Both the existing micro-research and the results of the main 19th century agrarian censuses (1846 and 1895) point to an unmistakable process of property loss, starting at last in the final decennia of the 18th century and -with the exception of some smaller regions- at least continuing to the end of the 19th century.

This development requires a broad explanatory approach, imbedded not only in the master-structures of labour and income, but also accounting for evolutions in time and space. E. Vandervelde's approach hereto in the beginning of this century makes out at least an important source for inspiration.

Rapports de propriété dans l'agriculture belge du 18e et du 19e siècle.

PAR
ERIC VANHAUTE

Résumé

Des recherches systématiques et globales concernant les structures de propriété et d'usage des biens immobiliers se font toujours attendre. En se penchant sur la comparabilité des sources du 18e et du 19e siècle pour la Belgique et la Flandre, cette contribution apporte une impulsion dans cette direction.

Les processus de perte de propriété occupent une place centrale. Ce faisant, le foyer d'attention se porte sur l'exploitation de la surface agraire. Deux points de vue se trouvent ici l'un à côté de l'autre: la part de la surface louée dans la surface totale de l'entreprise et les rapports de possession à l'intérieur des exploitations agricoles. Les données à ce sujet sont discutées dans une perspective de comparaison chronologique et géographique.

Aussi bien la micro-étude déjà réalisée que les résultats des recensements agricoles du 19e siècle les plus importants (1846 et 1895) tendent dans la direction d'un processus indéniable de perte de propriété, perte qui commença au plus tard dans les dernières décennies du 18e siècle et qui continua au moins jusqu'à la fin du 19e siècle, quelques régions limitées exceptées.

Cette évolution demande un cadre d'explication large, non seulement encadré dans les structures englobantes du travail et du revenu, mais faisant également place aux glissements dans l'espace et dans le temps. L'amorce donnée par E. Vandervelde au début de ce siècle constitue en tout cas une source d'inspiration importante.